

УДК 94(477)"1648/179":321.01/.02(=161.2)"18/19"(045)

КОЗАЦЬКИЙ ОБРАЗ В УКРАЇНСЬКОМУ ПОЛІТИЧНОМУ
ДИСКУРСІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Ірина Жакова,

к.і.н., молодший науковий

співробітник відділу

науково-просвітницької роботи

Національного заповідника «Хортиця»

<https://orcid.org/0000-0002-1629-2306>

У статті досліджується функціонування козацького образу в українському політичному дискурсі кінця ХІХ – початку ХХ століття як складової частини процесу українського державотворення. Проаналізовано трансформацію козацького міфу від романтично-історичного наративу до політичного символу, що виконував функції легітимації ідей державності, народного суверенітету та визвольної боротьби. На основі програмних документів, публіцистики, листування та спогадів діячів українського руху простежено особливості використання козацького образу в діяльності культурницьких організацій і політичних партій у Галичині та Наддніпрянській Україні. Показано відмінності у ставленні до козацької традиції в середовищі окремих культурницьких товариств та політичних партій, а також протиріччя між романтизацією козацтва і прагматичними завданнями модерної політики. Зроблено висновок, що козацький міф став важливим мобілізаційним ресурсом українського націєтворення, водночас зазнаючи критичного переосмислення в умовах переходу до масової політики.

Ключові слова: козацький образ, козацький міф, українське державотворення, політичний дискурс, кінець ХІХ – початок ХХ століть, історична пам'ять

The article examines the functioning of the Cossack image in Ukrainian political discourse of the late nineteenth and early twentieth centuries as a component of the process of forming modern national thinking. It analyzes the

transformation of the Cossack myth from a romantic-historical narrative into a political symbol that performed the functions of legitimizing ideas of statehood, popular sovereignty, and the liberation struggle. On the basis of programmatic documents, publicistic writings, correspondence, and memoirs of figures of the Ukrainian movement, the study traces the specific features of the use of the Cossack image in the activities of cultural organizations and political parties in Galicia and Dnieper Ukraine. It demonstrates differences in attitudes toward the Cossack tradition within individual cultural societies and political parties, as well as contradictions between the romanticization of the Cossacks and the pragmatic tasks of modern politics. The article concludes that the Cossack myth became an important mobilizing resource of Ukrainian nation-building, while at the same time undergoing critical re-evaluation in the context of the transition to mass politics.

Key words: cossack image, cossack myth, political discourse, Ukrainian state-building, historical memory, late nineteenth – early twentieth century.

Кінець XIX – початок XX століття став етапом формування модерного українського політичного мислення, в основі якого лежало переосмислення історичного минулого як джерела ідентичності та політичної легітимації. У цьому процесі особливе місце посів козацький міф, який перетворився з романтичного історичного образу на важливий символ суспільної мобілізації та політичної дії.

Козак у свідомості української інтелігенції цієї доби постає не лише як воїн чи оборонець народу, а передусім як втілення свободи, гідності й народного суверенітету. Саме тому цей образ набуває значення у риториці політичних партій та патріотичних товариств.

Об'єктом дослідження є функціонування козацького образу в українському політичному дискурсі кінця XIX – початку XX ст., а предметом – способи його інтерпретації та політичного використання в контексті ідей національного відродження.

Мета статті – простежити трансформацію козацького міфу від історико-романтичного наративу до модерного політичного символу, що легітимізував ідеї державності, народовладдя та визвольної боротьби.

Методологічно дослідження спирається на підходи історичної антропології та дискурсивного аналізу, які дозволяють розглядати козацький образ не лише як історичну категорію, а як інструмент політичної комунікації та формування колективної пам'яті.

Під політичним дискурсом розуміємо сукупність мовних практик, текстів, висловлювань і комунікативних дій, за допомогою яких формуються, відтворюються і легітимуються владні відносини, політичні ідентичності та політичні сенси. Він охоплює контекст, учасників, ритуали та символи, вбудовані у політичне спілкування. Відповідно, джерельною базою дослідження стали програми, відозви, брошури, часописи та інші друковані видання політичних партій та організацій, а також листування та спогади їхніх провідних діячів.

Поняття «козацький міф» вживається поруч із «козацький образ» у значенні сукупності уявлень, символів і наративів про козацтво, які виконують функцію формування та підтримки ідентичності. Це інтерпретація минулого, яка набуває символічного і нормативного змісту (образ вільної людини, лицарства, народного суверенітету, визвольної боротьби).

Передумовами формування козацького міфу стали романтичні література та історіографія XIX століття. Величезний вплив справили «Історія Русів», твори Тараса Шевченка, Миколи Гоголя та інших. У працях Миколи Костомарова («Богдан Хмельницький», «Руїна», «Дві руські народності») козацтво осмислюється як носій демократичного начала і народної свободи. Костомарівська ідея «громадівського» самоврядування, властива козацькому устрою, заклала основу для подальшої політичної інтерпретації козацтва як попередника народного суверенітету. У «Книзі буття українського народу» – програмному документі Кирило-Мефодіївського товариства, написаному М. Костомаровим – козащина виступає абсолютним ідеалом.

Пантелеймон Куліш натомість наголошував на амбівалентності козацької стихії – її свободолюбність межує з руйнівністю, а ідея «вільної волі» потребує моральної дисципліни. «Чорна рада» (1857) автора відбиває конфлікт між народною демократією та потребою державного порядку – мотив, що постане у політичних дебатах початку XX століття.

В історико-політичних працях Володимира Антоновича та його школи, зокрема, у «Козацьких часах на Україні», утверджується науково обґрунтований образ козацтва як провідної верстви українського суспільства, що поєднала в собі військову організацію і народне представництво.

Таким чином, наприкінці XIX століття козацький образ вийшов за межі історичних реконструкцій і став ключовим символом українського модерного націотворення. Він поєднував ідеали волі, рівності, військової доблесті та самоврядування – риси, які українська інтелігенція прагнула проєктувати на майбутню політичну модель нації.

На межі XIX–XX століть український політичний рух у Галичині й на Наддніпрянщині активно апелював до історичного минулого як до джерела політичного натхнення та легітимації. У цьому контексті козацький образ став потужним символічним ресурсом. Він виконував функцію мобілізаційного міфу, який поєднував історичну спадщину з ідеями модерної демократії, соціальної справедливості та національного визволення. Козацький образ об'єднував українців по обидва боки тодішнього кордону.

Цікаву думку щодо цього висловлює історик Роман Шпорлюк: «Приймаючи «козацький міф» за складник своєї ідентичності, а отже, погоджуючись забути, як козаки ставились до уніатів, галицькі русини зробили те, про що говорить Ернест Ренан. А він показує, що в націєтворенні важливу роль відіграють не лише спільна пам'ять, а і взаємна згода забувати минуле» [1, 362]. Дослідник проводить паралелі із подібними процесами «націоналізації донаціонального минулого» в Польщі, Чехії та інших країнах, підкреслюючи, що в українського народу «ця реконструкція історії породила український національний міф, згідно з яким модерна українська нація, що складалася

переважно з селянства, стала спадкоємицею політичних і військових здобутків козацької доби» [1, с. 425].

Поширенню козацького образу в політичному дискурсі передувало його активне використання в середовищі культурницьких організацій та патріотичних товариств.

Величезне місце займав козацький образ у програмному документі Кирило-Мефодіївського товариства «Книга буття українського народу», написаному М. Костомаровим. Козацтво тут постає взірцем рівності і моральності: «І не любила Україна ні царя, ні пана, а зкомпоновала собі козацтво, єсть то істее братство, куди кожний, пристаючи, був братом других – чи був він преж того паном чи невольником аби християнин, і були козаки між собою всі рівні, і старшини вибирались на раді і повинні були слугувати всім по слову христовому, і жодної помпи панської і титула не було між козаками. І постановили вони чистоту християнську держати... І постановило козацтво: віру святую обороняти і визволяти ближніх своїх з неволі» [2].

У цьому маніфесті братчиків козаки є захисниками і носіями взірцевого громадського устрою: «І день ото дня росло, умножалось козацтво і незабаром були б на Вкраїні усі козаки, усі вільні і рівні, і не мала б Україна над [со]бою ні царя, ні пана, опріч бога єдиного, і, дивлячись на Україну, так би зробилось і в Польщі, а там і у других слов'янських краях. Але панство побачило, що козацтво росте і всі люде скоро стануть козаками, єсть-то вільними, наказали зараз своїм крепакам, щоб не ходили в козаки. І козацтво стали мучить і нівечить, бо таке рівне братство християнське стояло панам на перешкоді. Але не так зробилось, як думали пани, бо козацтво піднялось, а за їм увесь простий народ, вибили і прогнали панів, і стала Україна земля козацька вольна, бо всі були рівні і вільні, але не надовго» [2]. Козацький образ був аргументом того, що українці вже мали самостійний устрій, а, отже, мають це відродити.

З огляду на те, що Кирило-Мефодіївське товариство було розгромлене, а «Книга буття» практично не поширювалася через небезпеку, ми розглядаємо її як відображення тогочасних поглядів у середовищі української активної

інтелігенції, але не як джерело подальшого формування козацького образу у суспільній свідомості. Все ж вагомий внесок братчиків у справу державотворення полягав у постановці ідеї самостійного українського політичного життя та апеляції до власної історичної традиції як джерела легітимації майбутньої держави.

Великої популярності набув козацький образ у середовищі народовців, що виражалося у зверненні один до одного, зовнішньому вигляді тощо. Так, перша громада народовців постала у 1862 році зі студентського читацького гуртка, на зібраннях якого читали монографію М. Костомарова «Богдан Хмельницький» [3, с. 112–124]. Учасники називали себе козаками, «братами» (або ж «гетьманом» чи «осавулом», залежно від становища у громаді). Одягалися у традиційне українське вбрання, зокрема, «козацькі» шаровари.

Михайло Драгоманов високо оцінював козацький республіканський устрій, його демократизм та самоврядування. Так, в емігрантському часописі «Вільне слово», що видавався в 1881–1883 роках у Женеві, Драгоманов писав: «Козацькі республіки старої України були набагато ближчими до ідеального політичного устрою, ніж та російська імперія, в якій благоденствує Україна в даний час. Ці республіки мали свої недоліки і в минулому, – але все-таки вони були республіками, все-таки, наприклад, Запоріжжя являло вповні демократичну ... все таки в Гетьманщині сотня була по крайній мірі в принципі, самоврядною волостю, полк таким же повітом, а вся Гетьманщина такою ж областю, в якій поступово вироблялися форми загальнонародного представництва» [4, с. 14].

І. Франко уважно і шанобливо ставився до історії козацтва. Присвятив йому низку історичних праць та художні творів. Водночас критикував міфологізацію козацтва народовцями: «Буйна фантазія, марення, що розпливалися в розкішних краєвидах України, степів і ярів, в широких, хоча і неясних уявленнях про козацьку волю і славу, про славетне минуле, про боротьбу за віру і тому подібне заступали їм реальний світ. ... Винайдено було так званий козацький одяг, тобто люди, які в дійсності ніколи не бачили

справжніх козаків, скопіювали ліврею панських лакеїв, здавна переодягнаних за козаків, і мимоволі взяли цю відзнаку шляхетського «балагульства» за «національний український одяг». З цих уявних козаків скопійовано також хвацькі міни, задерикуватий, а нерідко грубуватий тон і дуже часте пиття горілки. Мода на «козацтво», започаткована у Львові, як епідемія, ширилася по всій Галичині. Під назвою «козакування» ожило у Львові відмерле вже шляхетсько-польське гультьяйство» [5].

В досліджуваний нами період набули поширення вирази «козакофільство» та «козакоманство». «Моє козакофільство ще більше зміцнила повість Гоголя «Тарас Бульба»», – згадував К. Трильовський [6]. «Шевченко завсідги був «козакофілом», і се виразно доводиться там, що він одного разу пише... (далі цитата вірша)», – доводив Б. Грінченко в роботі «Листи з Наддніпрянської України». М. Драгоманов писав про Куліша в листі до І. Франка: «Лихо тільки, що він впевнився, що тепер найголовніша річ – боротись з козаччиною! І де він ту козаччину бачить, коли тепер навіть недавні козакомани *ex professo* стали новоерцями!» [7, С. 479]. В творі «Чудацькі думки» М. Драгоманов писав: «Куліш – один з найбільших наших національників і козаколюбців, став дуже гостро нападати на наше козацтво, називаючи його чистим розбишацтвом, похваляти польських панів, які не хотіли терпіти козацтва та Петра I та Катерину II, що зруйнували Січ й т. ін.» [8].

В 1890 році у Львові було створено Українську радикальну партію (УРП). Засновниками партії були І.Франко, М. Павлик та К.Трильовський. Франко звертався до козацької теми в своїх статтях і творчості. Дискутував щодо написаного про козацтво Грушевським. Обговорював у листуванні із Драгомановим [7].

Використання образу козацтва як мобілізаційного, такого, що показує потребу у відродженні колишньої сили, бачимо у написаному Франком поетичному творі «Козак-Невмирака. Прольог, говорений перед ювілейною

виставою «Наталки Полтавки» в пам'ять столітніх відодин української народности», де козак ніби заново відроджується до життя. І автор підсумовує:

«Будь готовий кождий з нас –

Кождий може стать Богданом,

Як настане слухний час.

Мовиш: нині інші війни...

Ну то зброю іншу куй,

Ум оstri, насталою волю,

Лиш воюй, а не тоскуй!» [9]

Ще один лідер УРП, К. Трильовський відомий як засновник організації «Січ», побудованої на козацькій традиції [10].

Проте у Програмі РУРП ми не знаходимо апеляції до козацького образу. Також на інших питаннях зосереджений видавничий орган партії «Народ». Там величезну увагу приділено земельним питанням, становищу селян та, окремо, селянок, крім того – становищу робітників і політичним питанням, зокрема – питанню поділу Галичини на українську і польську. Дуже рідко автори апелювали до історії і торкалися теми козацтва. Хіба що описуючи культурницькі заходи, як от зустріч у читальні в пам'ять Володимира Барвінського. Тут після опису, як інші народи забирали собі українські землі, гнали людей у неволю, насаджували свою віру та культуру сказано: «... іно один мужик тримався при своїх звичаях і боронив твердо свою святу Русь. Борбу сю підняли українські козаки, що наче ті орли чорнокрильці, вилітали з Січі-Запорожа і клали свої голови за волю Руси-України.» – Вечерок у Снятинській читальні в пам'ять Володимира Барвінського [11, С. 79]. Бачимо тут образ козака передусім у соціальному контексті, як «мужика», тобто представника нижчого класу, який зумів зберегти свою культуру і боротися за неї.

Сам Франко пояснює причину практичної відсутності козацького образу у політичному дискурсі УРП: «В часописах можна було фантазувати про

Україну, про козаків і козацьку «волю», – для простого народу треба було писати про речі практичніші, ближчі до його життєвих інтересів» [5].

Подібні думки висловлює і М. Грушевський: «Часи романтичної ідеалізації старовини минули безповоротно, і тепер ідеали свої шукаємо не в минувщині, а в будуччині». Та все ж, одразу визнає вагу спільної історичної пам'яті: «Проте історична традиція зістається силою, з якою впливом – чи то добрим, чи то злим – раз-у-раз треба серйозно рахуватись. І ось, коли громадянство українське готується приступити до роботи на збуженням рідного краю з вікового занепаду, на часі буде кинути оком також і позад себе, на пройдені моменти в поступовім поході нашого народу. ... провідники української інтелігенції ставлять собі завдання – утворити конституційну українську державу в федеративному зв'язку з іншими подібними державами (Гадяцький трактат і пізніші постуляти)... Від постулятів Хмельниччини до хартії Орлика (р. 1710) бачимо в цій сфері невинний рух і значні поступи» [12].

Революційна українська партія (РУП) була заснована 1900 року в Наддніпрянській Україні як перша українська політична партія на теренах Російської імперії. Її головним програмним документом стала брошура Миколи Міхновського «Самостійна Україна». Програма багато апелює до козацької історії, наводячі існування Гетьманщини як аргумент за право на державну незалежність: «Таким чином українська держава в тій формі, у якій вона зформована й уконституована Хмельницьким, є справді державою з погляду міжнаціонального права» [13, с. 17].

В «Самостійній Україні» підкреслюється спадкоємність боротьби за власну свободу – і права на неї: «Та навіть коли б ми не бачили у нашій історії безупинних протестів, то й тоді наше власне існування є протест проти насилля не тільки над нами, але й над нашими предками, воно перериває течію задавнення, воно накладає на нас обов'язок розбити пута рабства, щоб – спадкоємці Богдана Хмельницького – ми по праву могли користуватись нашою спадщиною!» [13, с. 20].

Міхновський акцентує на важкому і несправедливому становищі, в якому перебуває культура козацьких нащадків: «Царський закон з 17 травня 1876 року наложив заборону на саму мову спадкоємців Переяславської конституції, і вона вигнана зі школи й суду, церкви й адміністрації. Потомство Павлюка, Косинського, Хмельницького й Мазепи вже збавлене права мати свою літературу, свою пресу: йому загадано навіть у сфері духовій працювати на свого пана» [13, с. 21–22].

Врешті, програмою формулюється головна мета учасників РУП, право на досягнення якої автор спирає на Переяславську угоду: «вказати ту найближчу мету, яку ми маємо на оці. Ця мета – повернення нам прав, визначених Переяславською конституцією 1654 року з розширенням її впливу на цілу територію українського народу в Росії. Ми виголошуємо, що ми візьмемо силою те, що нам належить по праву, але віднято в нас теж силою. Наша надія довго нездужала, але нині вже стає до боротьби. Вона добуде собі повну свободу і перший ступінь до неї: Переяславська конституція» [13, с. 29].

Паралелі своєї діяльності із визвольною боротьбою козаків проводить Міхновський і у «Відкритому листі до російського міністра внутрішніх справ Сипягіна»: «Уряд російський супроти нашої нації став на ту саму стежку, що й колишній польський уряд, і тим самим вимагає, щоб ми пішли шляхом наших прабатьків часів Богдана Хмельницького. І ми підемо!» [14, с. 30].

Один із засновників РУП, а потім діяч Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), Дмитро Антонович у брошурі «Козаччина» теж порівнював боротьбу своїх однодумців із козацькою: «Тисячами покладали свої голови діди наші, бажаючи вибудувати вільну Україну без холопа і без пана; важку роботу доведеться і нам розпочати, коли ми не схочемо, щоб і діти наші гинули в тій самій неволі, в якій ми змарнували своє життя. Отже щоб знати, в який спосіб нам найкраще боротися за свою долю, поглянемо, як повстала наша недоля та як наші з нею боролися» [15, с. 5].

Загалом же у програмних документах УСДРП прямих апеляцій до козацтва немає. Там ідеться про соціалізм, робітничий рух, демократичні права.

Таким чином, наприкінці XIX – на початку XX століття козацький образ остаточно вийшов за межі історико-літературної традиції та перетворився на значущий елемент українського політичного дискурсу, виконуючи функцію символічної легітимації національного руху. Він ґрунтувався на уявленнях про свободу, рівність, самоврядування та народний суверенітет, сформованих у романтичній історіографії і літературі XIX століття, зокрема у працях М. Костомарова, П. Куліша, В. Антоновича та їхніх послідовників. У середовищі української інтелігенції козацький образ виконував мобілізаційну функцію, поєднуючи історичну пам'ять із модерними ідеями демократії та національного визволення, а також слугував символом єдності українців по обидва боки імперських кордонів. Водночас ставлення до козацького міфу було неоднорідним: поряд із його ідеалізацією існувала критика надмірної міфологізації. Найбільшого поширення козацький образ набув у середовищі культурницько-патріотичних товариств. Так, у «Книзі буття українського народу» козацтво постає як історичний ідеал вільного суспільства без панства, з рівністю і братерством, а також як приклад для сучасної боротьби українців середини XIX століття. У дискурсі політичних партій кінця XIX – початку XX століття козацький образ використовувався вибірково. Якщо у програмі РУП він став одним із ключових аргументів на користь державної самостійності та історичної спадкоємності української нації, то в діяльності УРП та УСДРП поступався місцем соціальним і класовим проблемам, орієнтованим на повсякденні інтереси мас. Загалом козацький образ у досліджуваний період виконував роль важливого символічного ресурсу українського модерного націотворення. Він виконував функцію мобілізаційного міфу, який поєднував історичну спадщину з ідеями модерної демократії, соціальної справедливості та національного визволення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Shporliuk Roman. Formuvannia modernykh natsii: Ukraina – Rosiia – Polshcha. Pereklad z anhliiskoi Heorhiia Kasianova, Mykoly Klymchuka, Mykoly Riabchuka, Yaroslavy Strikhy, Dzvenyslavy Matiash ta Khrystyny Chushaak.

Vyd. druhe. K : DUKh I LITERA, 2016. 552 s. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Shporliuk_Roman/Formuvannia_modernykh_natsii_Ukraina_-_Rosii_-_Polscha.pdf? (дата звернення: 20.09.2025 р.).

2. Spysky «Knyh Buttia ukrainskoho narodu», vylucheni zi sprav Kyrylo-Mefodiivskoho tovarystva. URL: <http://litopys.org.ua/rizne/kmt02.htm> (дата звернення: 20.09.2025 р.).

3. Sereda O. «Kozatskoho rodu»: poiava kultu Tarasa Shevchenka ta ukrainskoho kozakofilstva v Halychyni. *Proekt «Ukraina». Avstriiska Halychyna / Avt.-uporiad. M.R. Lytvyn; Hol. red. O.A. Krasovytskyi. Kh.: Folio, 2016. S. 112–124* URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Sereda_Ostap/Proekt_Ukraina_Avstriiska_Halychyna/ (дата звернення: 20.09.2024 р.).

4. Drahomanov M. Lyteraturno-polytycheskye otryvky. *Volnoe slovo*. 1882. № 50. S. 13 – 15. URL: <https://books.google.pl/books?id=kc8UuwFHLwsC&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>. (дата звернення: 20.09.2025 р.)

5. Ukrainski «narodovtsi» i radykaly: Ivan Franko. URL: https://www.i-franko.name/uk/Publicistics/1891/UkrajinskiNarodovciIRadykaly.html?utm_source=chatgpt.com. (дата звернення: 20.09.2025 р.).

6. Trylovskyi K. Z moho zhyttia. Spohady. Kyiv-Edmonton-Toronto. Kanadskyi Instytut Ukrainskykh Studii. Vydavnytstvo TAKSON, 1999. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Trylovskyi_Kyrylo/Z_moho_zhyttia.pdf? (дата звернення: 20.09.2025 р.).

7. Lystuvannia Ivana Franka ta Mykhaila Drahomanova. Redkol.: I. Vakarchuk, Ya. Isaievych (spivholovy) ta in. Lviv: Vydavnychyi tsentr LNU im. Ivana Franka, 2006. 564 s.

8. Drahomanov M. Chudatski dumky pro ukrainsku natsionalnu spravu. URL: <http://litopys.org.ua/drag/drag19.htm>. (дата звернення: 20.09.2025 р.).

9. Franko I. Kozak-Nevmyraka. Prolog, hovorenyi pered yuvileinoiu vystavoio «Natalky Poltavky» v pamiat stolitnikh vidrodyn ukrainskoi narodnosti.

Vinnipeh : Nakladom Ukrainskoi Knyharni «Akord», b.r. URL: <https://diasporiana.org.ua/poeziya/11136-franko-i-kozak-nevmiraka-prolog-govoreniy-pered-yuvileynoyu-vistavoyu-nataliki-poltavki-v-pamyat-stolitnih-vidrodin-ukrayinskoyi-narodnosti/>. (дата звернення: 20.09.2025 р.)

10. Zhakova I. Kozatskyi ideal ta ukrainske derzhavotvorennia na zakhidnoukrainskykh zemliakh (za spohadamy diiacha RURP ta zasnovnyka orhanizatsii «Sich» K. Trylovskoho). *INSULA*. 2024. № 7. URL: <https://insula.in.ua/publish/insula-2024-7-materialy-khii-naukovo-praktychnoi-konferentsii-istoriia-zaporozkoho-kozatstva-v-pam-iatkakh-ta-muzeinii-praktytsi/>. (дата звернення: 20.10.2025 р.).

11. Narod: orhan Rusko-Ukrainskoi radykalnoi partii. Lviv : V Nar. druk. V. Manetskoho, 1890. 16 с. URL: http://search.nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=narod%2F1890%2D6. (дата звернення: 20.09.2025 р.).

12. M. Hrushevskyi «Dorohoiu vikiv». Hromadska dumka. 1905. № 1. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_G&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00000572/01. (дата звернення: 20.09.2025 р.).

13. Samostiina Ukraina iz vstupom prof. V. Shaiana. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/16536/file.pdf>. (дата звернення: 20.09.2025 р.)

14. Mikhnovskyi M. Vidkrytyi lyst do rosiiskoho ministra vnutrishnikh sprav Sypiahina. *Samostiina Ukraina*. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/16536/file.pdf>. (дата звернення: 20.09.2025 р.)

15. Kozachchyna. Chernivtsi : Z druk. tov. «Ruskoi Rady», 1902. 52 с. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi->

bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0014144. (дата звернення: 20.09.2025 р.).

16. Ukraina v XX stolitti: zbirnyk dokumentiv i materialiv. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Sliusarenko_Anatolii/Ukraina_v_XX_stolitti_zbirnyk_dokumentiv_i_materialiv.pdf? (дата звернення: 20.09.2025 р.).

17. Samostiina Ukraina: zbirnyk prohram ukrainskykh politychnykh partii pochatku XX st. Ternopil : Redktsiino-vydavnychyi viddil ukravlinnia po presi, 1991. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Zbirka/Samostiina_Ukraina_zbirnyk_prohram_ukrainskykh_politychnykh_partii_pochatku_XX_stolittia.pdf? (дата звернення: 20.09.2025 р.)

18. Drahomanov M. Pro ukrainskykh kozakiv, tatar ta turkiv. Narys. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Drahomanov_Mykhailo/Pro_ukrainskykh_kozakiv_tatar_ta_turkiv/. (дата звернення: 20.09.2025 р.).

19. Drahomanov M. Tvortsi kozatskykh dum. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Drahomanov_Mykhailo/Tvortsi_kozatskykh_dum.pdf? (дата звернення: 20.09.2025 р.).